

tai kalbama vyskupo Motiejaus Valančiaus ganytojiškame laiške, barant už laikymąsi meškininkų tradicijos [16].

Tautinio atgimimo laikais ėmus plačiau ir giliau domėtis tradicine kultūra, radosi žmonių, bandančių praktikuoti baltiškąją religiją. Taip gimė dievturių judėjimas Latvijoje ir Visuomio (Domo Šidlausko) ratelis Lietuvoje. Tokios idėjos gyvos ir šiandien Romuvos bendruomenėje, kuri yra registruota kaip oficiali religinė. Savitai senoji baltų religija reflektuojama jaunimo subkultūrose [17]. Tačiau šių praktikų negalima laikyti senosios religijos tęsiniu, nes jos rekonstrukcija nėra atlikta. Uždavinys pernelyg sudėtingas, ir turint tik tokius menkus žinių šaltinius vargu ar apskritai išsprendžiamas.

Šiandien katalikų bažnyčia toleruoja tautinius papročius religiniame gyvenime, pavyzdžiui, šventinami velykiniai tradiciniai margučiai, Žolinės puokštės ir kt. Tai laikoma tautinių dalykų inkultūrizacija į krikščionybę. Tautiniais rūbais puošiasi religinių procesijų dalyviai. Unikalus lietuviškojo religingumo paminklas – Kryžių kalnas Šiaulių rajone. Pasaulis gražus ir įdomus savo įvairove...

Išvados. Pagonybės Lietuvoje terminas adekvačiau tinka laiko tarpui nuo Lietuvos krikšto iki pilnos christianizacijos, kol krikščionybė netapo visų tautos narių tautinės savimonės dalimi. Senosios religijos degradacijos procese galima išžvelgti tam tikrus etapus: pirmasis – tai formalioji krašto evangelizacija, antrasis – pagonybė valstiečiams sureikšminus senosios religijos žemdirbiškąjį matmenį, 1387 m. – XVI a. vidurys; tretysis – išplitus bažnytinių parapijų tinklui, pagoniškujų apeigų praktikavimas tik šeimos rate, iki XVIII a. pradžios; ketvirtasis – senosios religijos reliktų galutinis virtimas liaudiškais tikėjimais bei tradiciniais papročiais, vykęs XVIII a. eigoje.

LITERATŪRA

1. G. Beresnevičius, „Pagonybė“, *Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės kultūra*, Vilnius, Aidai, 2001, p. 441-453.

2. L. Klimka, „Baltų religijos ir mitologijos struktūriniai bruožai“, *Istorija*, t. 49-50, 2001, p. 56-65.

3. M. Eliade, „Religinių idėjų istorija. Baltų religija“, *Lietuvių mitologija*, t. 3, Vilnius, Mintis, 2004, p. 444-447.

4. M. Gimbutienė „Baltai“, *Lietuvių mitologija*, t. 3, Vilnius, Mintis, 2004, p. 106-107.

5. A. J. Greimas, *Tautos atminties beiškant*, Vilnius, Mokslas, Chicago, AM, 1990.

6. „Lietuvos Vyskupų Konferencijos atsakymas į Lenkijos vyskupų sveikinimą“, *Bažnyčios žinios*, 1996 balandžio 15, Nr. 7.

7. Z. Ivinskis, *Rinkiniai raštai*, t. 2, Roma, 1986, p. 405-406.

8. G. Beresnevičius, *Lietuvių religija ir mitologija*, Vilnius, Tyto Alba, 2004, p. 22-37.

9. E. S. Piccolomini, „Kosmografija, arba Azijos ir Europos aprašymas. 1477“, *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, t. 1, Vilnius, 1996, p. 590-596.

10. L. Klimka, „Ant Birutės kalno užkopus“, *Žemaičių žemė*, nr.1, 1997, p. 19-31.

11. R. Apanavičius, „Pirmykštės bendruomenės išrinktasis? (Kerdzius ir jo įvaizdis Šiaurės Europoje)“, *Darbai ir dienos*, t. 12 (20), 1999, p. 81-94.

12. L. Klimka, „Senasis baltų tikėjimas ir jo raida“, *Tėviškės metai*, Vilnius, TMID, 2008, p. 67-77.

13. L. Klimka, „Lietuvių kalendoriniai papročiai: tradicinis ir krikščioniškasis aspektas“, *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, 1997, t. 11, p. 117-122.

14. L. Klimka, „Liaudies papročiai ir tikėjimai: semantinis diskursas“, *Lokalių bendrijų tarpdalykinių požiūrių*, Vilnius, VPU, 2004, p. 54-58.

15. N. Vėlius, „Senosios lietuvių religijos ir mitologijos tyrimo metmenys“, *Lietuvių mitologija*, t.1, Vilnius, Mintis, 1995, p. 7-31.

16. M. Valančius, „Nespausdinti vyskupo Valančiaus ganytojiškieji laišškai“, *Mūsų senovė*, t. 2, nr. 1 (6), Kaunas, 1937, p. 116-117.

17. E. Aleknaitytė, „Metalinė pagonybė“, *Šiaurės Atėnai*, nr. 663, 2003-08-09.

Religiniai paminklai ir liaudies tikėjimai

Dr. Jolanta Zabulytė

Santrauka. Straipsnyje aptariami iki šiol mažai analizuoti kaimo kultūros klausimai: krikščioniškųjų paminklų vietos reikšmė, su jais susiję įvairūs religiniai papročiai bei tikėjimai, ankstesniųjų medžių ir akmenų kultų liekanų įtaka.

Trumpai išsamaus tyrinėjimo reikalaujančią temą galima taip apibendrinti: kryžiai ir kiti religiniai paminklai žymėjo „savos“ teritorijos – parapijos, kaimo, sodybos – centrus, kapines bei jų teritoriją ir išreiškė šventos (pašventintos) erdvės statusą. Statomi gyvenamųjų teritorijų ribose – kryžkelėse, pakelėse, pamiškėse, paupiuose – pavojingų vietų statusą. Turinio aspektu tai katalikų tikėjimo ir Kristaus kančios ženklai, funkcijos požiūriu – riboženkliai, aukos, kulto objektai bei apsauga teikiantys paminklai. Ribų ir kapinių paminklai susiję ir su

liaudies maginėmis apeigomis, įvairiais tikėjimais. Tai žmogaus sąjungą su Dievu, šventaisiais, taip pat nenunykusius ryšius su mirusiųjų bendruomene išreiškiantys paminklai. Kita vertus, pažvelgus į kaimo kultūroje išlikusį svarbų medžių ir akmenų vaidmenį, galima teigti, kad senųjų kultų liekanos susiliejo su krikščioniškais apeigomis.

Įvadas. Įvairūs su religiniais paminklais susiję papročiai ir tikėjimai yra neatskiriama kaimo žmonių pamaldumo dalis, atskleidžianti kulto objektų reikšmę žmogaus gyvenimo erdvėje. Nuo ankstyviausių iki šiuolaikinių tyrinėjimų ši tema nebuvo plačiau analizuota, nes pagrindinis dėmesys buvo skiriamas statymo motyvacijai, atskirais atvejais tik nurodant statymo vietas. V. Milius išsamiausiai aptarė su kryžiais ir koplytėlėmis

susijusius papročius,¹ tačiau nelietė aukojimo ir įvairių tikėjimų problematikos. Šią spragą iš dalies užpildo etnografinio pobūdžio publikacijose paskelbti duomenys: fragmentus randame I. Končiaus, B. Buračo, A. Jarmalos, J. Balio, B. Kerbelytės darbuose, R. Balkutės, N. Marcinkevičienės straipsniuose.² Dalis nepublikuotos medžiagos aptikta Istorijos instituto Etnologijos skyriaus rankraštyne, Ritos Balkutės asmeniniame bei Nacionalinio M. K. Čiurlionio dailės muziejaus liaudies meno skyriaus archyvuose.

Šio straipsnio tikslas – aptarti religinių paminklų statymo vietas ir su jomis susijusių aukojimų, įvairių tikėjimų pobūdį ir reikšmę kaimo kultūroje. Siekiant kuo išsamiau aptarti šiuos klausimus, apžvelgiami ir ankstesni šventų medžių bei akmenų kultai.

Paminklai, žymintys centrą. XIX a. – XX a. pradžios mediniai paminklai yra krikščioniškosios religijos simboliai, jos prasminiai ženklai ir šventvietės. Dauguma tyrinėtojų pastebėjo, kad liaudies religijoje ypatingi tam tikri paminklai – stovintys stebuklais garsėjančiose vietose (arba patys esantys tų galių reiškėjai), sakraliniuose centruose (bažnyčių šventoriuose, kaimuose) bei ribose – prie įvažiavimų į kaimą, kryžkelėse, kapinėse ar netoli jų. Kodėl šios vietos buvo svarbios?

Pagal religijos fenomenologijos teoriją, tradicinėms kultūroms būdinga mistinio šventojo centro ir jo veikimo zona „įreminančių“ ribų samprata. Pasak M. Eliadės, iš sakralinio centro spinduliuojanti šventybė apibrėžia „mūsų pasaulio“ erdvės ribas ir atskiria jį nuo chaotiško, svetimo „kito pasaulio“.³ L. Stomas (L. Stomma) ir S. Černovskio (S. Czernowski) teigimu, simbolinių mąstymą išlaikiusiam XIX a. kaimo žmogui šis šventas „mūsų pasaulis“ pirmiausia yra parapija su hierofanija – bažnyčia centre, ją apibrėžiančios geografinės ribos ir šio „rato“ viduje esantys lokaliniai centrai – parapijos kaimai (jų viduje – sodybos), dirbami laukai, ganyklos, kaimo kapinės.⁴ Riboms, skiriančioms „savą“ nuo „svetimo“, priklauso parapijos, kaimų ir sodybų geografiniai pakraščiai, nesukultūrinta, natūrali gamta (pelkės, laukymės, vandens telkiniai, miškai), keliai bei kryžkelės. Tai

¹V. Milius, *Kryžiai ir koplytėlės lietuvių liaudies papročiuose*, LKMA metraštis, t. 11, Vilnius, 1997, p. 207–217.

²I. Končius, *Žemaičių kryžiai ir koplytėlės*, Chicago, Tėviškėlė, 1965; B. Buračas, *Kryžkelių kryžių paslaptis*, *Sekmadienis*, 1934, kovo 4 d., nr. 9 (313), p. 3; 1937, rugpjūčio 29 d., nr. 35 (406), p. 3; *Lietuvos kaimo papročiai*, Vilnius, 1993; Pagerbtieji medžiai (medžių kultas Lietuvoje), *Mūsų girios*, 1944, nr. 1/2, p. 78–83; Stebuklingas šaltinėlis, *Sekmadienis*, 1937, nr. 8, p. 468 ir kt.; J. Balys, *Lietuvių liaudies pasaulėjauta tikėjimų ir papročių šviesoje*, Chicago, 1966; Mirtis ir laidotuvės, *Raštai*, t. 5, Vilnius, LLTI, 2005, p. 121–205; Liaudies magija, *Raštai*, t. 2, Vilnius, LLTI, 2000, p. 45–53; Lietuvių kalendorinės šventės, Vilnius, 1993; A. Jarmala, *Čia mūsų šaknys. Veisiejų krašto kryžiai*, Vilnius, 1998; B. Kerbelytė, *Lietuvių pasakojamosios tautosakos katalogas*, Vilnius, LLTI, t. 3, 2002; R. Balkutė, *Žemaičių Kalvarijos atlydai*, *LK*, 2002, nr. 4, p. 34–51; Namų daiktai ir aplinka liaudies gydomojoje praktikoje, *Žmogus ir gyvenamoji aplinka*, (konferencijos medžiaga), Vilnius, LLKC, 2007, p. 177–204; N. Marcinkevičienė, Tradicijų palaikymo šluočiai, *LK*, 2004, nr. 2, p. 61–70, Blogio linkėjimai pasitelkus Dievą: šaltiniai ir komentarai, *LK*, 2006, nr. 6, p. 82–87 ir kt.

³Daugiau žr.: M. Eliade, *Amžinojo sugrįžimo mitas: archetipai ir kartotė*, Vilnius, 1996, p. 8–9, p. 85–86; M. Eliade, *Šventybė ir pasaulietišumas*, Vilnius, Mintis, 1997, p. 26; M. Eliade, *The Sacred and the Profane: The Nature of Religion*, New York, 1959.

⁴L. Stomma, *Determinanty polskiej kultury ludowej XIX wieku*, *PSL*, 1979, nr. 3, p. 135; S. Czarnowski, *Podział przestrzeni i jej rozgraniczenie w religii i magii*, *Dziela*, Warszawa, t. 3, 1956, p. 227.

ilustruoja Kunionių kaimo (Josvainių parapija, Kėdainių r.) etnografiniai tyrinėjimai, kur pateikėjų nusakoma, kad kita parapija yra „svetima“ – „ten“ kiti papročiai, kita šnektą, kita tvarka. Antai iš keturių aplinkinių kaimų pats „svetimiausias“ yra kitai parapijai priklausantis kaimas. Toje pačioje parapijoje esantis kaimyninis kaimas gali tapti „svetimas“ dėl skirtingos tautinės sudėties, pavyzdžiui, sulenkėjęs. „Svetimumo“ statusas ir ribos reikšmė nebuvo svarbi su atokesniais ar skurdžiose žemėse esančiais kaimais, nes su jais nebuvo bendraujama. Natūralūs gamtos objektai – upeliai, miškai ar laukymės taip pat buvo skiriamoji riba tarp dviejų parapijų ar kaimų.⁵

„Mūsų pasaulio“ – parapijos, kaimo ar sodybos centrai žymimi sakraliniais ženklais. Šventykla yra „vartai“ aukštyn, užtikrinantys susisiekimą su Dievu. Ši bažnyčia – Dievo namų, Kristaus kūno ir tikinčiųjų bendruomenės – reikšmė⁶ suvokiama kaip „pasaulio ašis“ ir tampa svarbiausiu šventosios erdvės bei ją supančios aplinkos organizacijos orientyru. Todėl bažnyčių teritorijoje statomų krikščioniškų paminklų turinys tiesiogiai susijęs su šventosios erdvės įprasminimu. Kadangi bažnyčia teritorija nedidelė, ji, kaip šventvietė, turi ir savo ribas – nuo pasaulietinės erdvės ją skiriančią tvorą. Tai, kas egzistuoja apytvoroje viduje, priklauso *sacrum* pasauliui, todėl svarbi reikšmė skiriama vartams – slenkščiuvi tarp *sacrum* ir *profanum*, tarp dviejų gyvenimo būdų.⁷ Šią sakralios ir profaninės erdvės ribos žymens reikšmę turi prie šventoriaus vartų statomi paminklai.

Prie bažnyčių statomo kryžiaus – ribos ženklo – funkcija rodo XX a. pradžios etnografinė medžiaga. I. Končiaus liudijimu, prie Žemaitijos bažnyčių didžiųjų vartų buvę paprastos formos balti kryžiai – tai visos parapijos „mirusiųjų kryžiai“, prie kurių padėtas karstas su mirusiojo palaikais jau nebepriklausė žmonėms (gyvųjų pasauliui), o „[...] kryžiu, visų bendram kryžiu, parapijos mirusiųjų kryžiu [...]“. Nuo čia prasideda mirusiojo pomirtinė kelionė [...]. Iš čia ar nuo čia pasiima kunigas ir lydi į bažnyčią“.⁸ Kitaip tariant, toks kryžius ženklina ir slenkstį tarp gyvųjų bei mirusiųjų pasaulių. Išlikę ir iki šiol šventorių teritorijoje statomi kryžiai dažnai orientuojami pagal pasaulio šalis, t. y. tarsi „įremina“ bažnyčią. Tai susiję ir su religinėmis procesijomis, todėl šventorių kryžiai yra apeiginiai – prie jų meldžiamasi, aukojama.

Įvairių tipų paminklai buvo statomi miestelių, kaimų aikštėse. Šie kryžiai išreiškė Dievo globą parapijai – stogastulpiai ir koplytstulpiai buvo skirti nuo gaisrų saugančiam šv. Florijonui, šv. Benedikto kryžiai turėjo užkirsti kelią įvairioms epidemijoms. Miestelių aikštės dažnai buvo pagrindinių kelių sankryžoje, todėl jose stovintis paminklas susijęs su Dievo ir šventųjų globos bei jų apsaugos skleidimu iš centro į ribas. Tai būdinga ir kaimuose bei sodybose statytiems paminklams.

Bažnyčių teritorijose, miestų aikštėse ir prie kaimų statyti kryžiai priklauso krikščioniškai tradicijai, kurios ištakos Lietuvoje siekia XVI–XVII amžius. Iki kryžių statymo tradicijos šiose vietose galėjo stovėti šventi akmenys arba augti medžiai, ką iš dalies rodo daugelio tokių paminklų kaimynystė su senais medžiais (pvz., Paveisiejų kaimo kryžius, Veisiejų r., analogiški

⁵Plačiau apie tai žr.: J. Kišonaitė, *Kaimo erdvė: Kunioniai, Kėdainių raj.*, *LK*, 1995, nr. 5, p. 30–40.

⁶H. Vorgrimler, *Naujasios teologijos žodynas*, Kaunas, Katalikų interneto tarnyba, 2003, p. 80–81.

⁷Taip išreiškiama ritualinė funkcija, rodanti erdvės trūkį – tai drauge perėjimo simboliai ir priemonės. M. Eliade, *Amžinojo...*, p. 18.

⁸I. Končius, *Žemaičių kryžiai...*, p. 7–8.

atvejai Ukmergės, Marijampolės r.)⁹ bei mitologinių akmenų „perkrikštymas“ metaliniu kryželiu (pvz., „Mergos akmuo“, Akmenės k., Kaišiadorių r.) ar medine koplytėle (akmuo „Dievo sostas“ Žemaitijoje, koplytėlės ant didelių akmenų sodybose ir kt.). Sodybų teritorijoje medžiai buvo sodinami ne tik dėl estetinio vaizdo, bet ir dėl sakraliųjų funkcijų, kaip antai nurodoma: „[...] maumedį laikėm dievo medžiu. Tas medis padeda tai šeimai, o ažuolas padeda nuo ligų“ (Šakių r.).¹⁰ Sakraliniai akmenys, pvz., Aukštaitijoje „Dievo girmelėmis“ vadinamos malimo girmos, taip pat buvo ne tik sodybų altoriai, bet ir apsauga nuo blogio jėgų,¹¹ kuriuos vėliau pakeitė kryžiai ar stogastulpiai, Žemaitijoje – koplytstulpiai su tas pačias saugos funkcijas atliekančiais šventaisiais.

Iki šiol ypatingą svarbą turi *stebuklingos vietos*. Tai miškuose, laukuose, prie šaltinių, buvusių bažnyčių ar koplyčių vietose esančios paminklų sankaupos, vadinamos kryžių, apžadų kalneliais, šventomis vietomis ir pan. Viena tokių lokaliųjų šventviečių – iki šiol tikinčiųjų lankomi Apžadų kapeliai ant nedidelės pušelėmis apaugusios kalvelės laukuose (Kairiškių k., Akmenės r.). Nors niekas neatmena, ar yra kas nors ten palaidotas, vietos ypatingumą rodo įvairiomis intencijomis iki šiol statomi kryžiai, daugybė votų – paaukotų kryželių, šventų skulptūrėlių ir paveikslėlių medžiuose. Tai vieta, kur Dievas išklauso: jo prašoma atitolinti nelaimės, sulaukti geresnio derliaus ar atsidėkijama už suteiktas malones. Panaši vieta yra ir Agailių miške (Šiaulių r.)¹² bei kitose Lietuvos vietovėse, iš kurių

žymiausia – visos Lietuvos maldininkų traukos lauku tapęs Kryžių kalnas Jurgaičiuose Šiaulių rajone.

Ypatingomis galiomis garsėjančios vietos susijusios ir su pavieniais paminklais, pvz., koplytėlė, buvusi Dotnuvos kaimo laukuose prie kelio ir stebuklingo šaltinio (Kauno aps., Vilkijos v.) ar Likučių dvaro koplytėlė (Šiaulių aps., Kuršėnų v.) ir daugelis kitų, prie kurių buvo meldžiamasi, dedamos prašymo ir padėkos aukos.¹³ Dažnai tokie paminklai ar jų sankaupos apipinti pasakojimais apie išgijimus, pagalbą nelaimėje. Ši šventumą nulemia Švč. Mergelės Marijos apsišėkimai ir kitos stebuklingi atvejai.

Kryžių sankaupos ar pavieniai paminklai žymi ir buvusių bažnyčių, koplyčių vietas, taip išsaugant šventą vietą ir buvusios šventyklos atminimą. Viena tokių šventviečių – Kryžių vietovė¹⁴ pietiniame Dusios ežero gale tarp Staigūnų ir Zebrėnų kaimų. 1963 m. nugriautos koplyčios vietoje atsirado savaiminis kryžių laukas – iki šiol jie statomi išlikusių pamatų viduje ir aplink juos. Ant kryžių, koplytėlių medžiuose kabinami rožiniai ir kalami kryželiai – padėkos ir prašymo aukos (il. 1, 2).

XIX a.–XX a. pr. kryžių, koplytėlių, koplytstulpių statymo vietos patvirtina jų ryšį su senuoju medžių bei akmenų kultu. Jie dažnai statyti miškuose, ant kalvų, senkapiuose (pvz., Akmenės rajono Apžadų kapeliai yra senkapiuose), laukuose prie stebuklingų šaltinių. Apie tai užsimena jau M. Brenšteinas (M. Brensztejn), spėdamas, kad kaip ir kitose šalyse, po krikšto krikščioniški kryžiai ir skulptūros pakeitė Lietuvos miškuose

⁹A. Jarmala, ten pat, p. 29. Pateikėjų nurodoma: „Kaime buvo 4 kryžiai. 3 kryžiai stovėjo prie namų kieme darželyje, vienas gale kaimo, prie kurio buvo pasodinti 4 klevai.“ Ukmergės aps., Šešuolių v. (LII ES, b. 1429, p. 19). Marijampolės apskrityje medinius kaimo kryžius statė tik prie šimtamečių ažuolų. Pateikėja Leokadija Šipailaitė-Galinienė (g. 1924 m.), gimusi ir augusi Sasanavos r., Molupio kaime (autorės užrašyta 2007 05 20).

¹⁰1987 m. ekspedicija (LII ES, b. 1292, p. 8).

¹¹Plačiau žr.: L. Vasilevičius, Dievo girmelės, *LK*, 2005, nr. 2, p. 47–52.

¹²N. Marcinkevičienė, Tradicijų palaikymo..., p. 65–66.

¹³[rašai metrikose: „Koplytėlė Dotnuvos kaimo laukuose prie kelio ir šaltinio (stebuklingo), Vilkijos v., Kauno a. Statė apie 1890 m.“ (NČDM, A. Varno rinkinys, nr. 670); „Šiaulių a., Kuršėnų v., Likučių dvaro koplytėlė. Koplytėlė ir vieta stebuklinga, žmonės daro apžadus toje vietoje, deda į kryžių aukas, pinigus, eina aplink kryžių keliais [...]“ (NČDM, A. Varno rinkinys, nr. 1723). Nemažai duomenų apie tokias kaimo ar parapijos šventvietes pateikia I. Končius, B. Buračas ir kt.

¹⁴Vietovės pavadinimo kilmė susijusi su 1702 m. švedų karo metu šioje vietoje pastatytais 3 kryžiais, kurie turėjo gydomųjų galių – garsėjo kaip stebuklingi. 1815 m. kryžių vietoje buvo pastatyta koplyčia.

Pav. 1. Kryžių vietovė (Lazdijų rajonas, 2004 m.)

stovėjusius senųjų dievų atvaizdus (mini galėjusias būti Perkūno ir Mildos statulas).¹⁵ Šventų miško medžių pritaikymą naujos religijos reikmėms patvirtina apie Žiemgalą rašęs Z. Glogeris (Z. Gloger). Jis nurodo dar 1882 metais miške matęs „[...] ažuolą išpuvusiomis šaknimis, kuriame, pasak vietinių latvių, gyveno dvasios, joms slapta aukodavo maistą ir linus. Kovodami su šiuo pagonišku papročiu dievobaimingi lenkai ant tokių medžių kabino šventus paveikslus, o Švč. Mergelės apsiareiškimo atvejais šie medžiai tapdavo ir katalikų maldininkų lankomais objektais.“¹⁶ Panašių pavyzdžių Lietuvoje aptinkama ir daugiau.¹⁷ Minėtų Apžadų kapelių centras – didelė sena pušis, kurios kamieni padaryta dėžutė pinigams, o ant prikauto Nukryžiuotojo kabinamos prašymo aukos – juostelės, kaspinėliai, rankšluosčiai. Jie rišami tose Kristaus kūno vietose, kurias skauda malonės prašytojui.¹⁸ Liaudies pamaldumo formas tyrinėjęs A. Motuzas taip pat nurodo, kad keistai naujų ar didelių medžių garbinimas, prausimasis šventų upelių, šaltinių vandeniu, akmenėlių rinkimas Ubagų kalne (Žemaičių Kalvarijos kryžiaus kelias) yra vietinės tradicijos formos.¹⁹

Kapinių paminklai. Dar viena sakraliniam centrui, o kartu ir riboms priklausanti erdvė – *kapinės*. Kultūriniai ir religiniai aspektai kapinių erdvė priklauso dvasinio gyvenimo sričiai, tai bendruomenės ar šeimos mirusiųjų namai, gyvųjų ir mirusiųjų susitikimo vieta, vartai į mirusiųjų pasaulį. Pasak V. Girininkienės, gyvenimo ciklo prasme tai yra gyvųjų ir mirusiųjų kelias: gimimas – gyvenimo kelionė – namas; mirtis – mirusiojo kelionė (laidotuvės) – namas (karstas, kapavietė).²⁰ Kapinės – šventa žemė, kurios teritorijoje galioja kitos taisyklės, nes tai su transcendencija susijęs pasaulis. Šią sampratą rodo kapinių pašventinimas, jos erdvę organizuojantys religiniai paminklai, laidojimo papročiai, įvairūs draudimai (pvz., kapinių žolė, krūmokšniai sudeginami, nes tai mirusiųjų kraujas; nieko iš kapinių negalima imti, kaip ir išniekinti paminklų, nes taip skriaudžiamas mirusysis ir pan.)²¹

Prie kapinių vartų statomas aukštas kryžius žymi ribą tarp gyvųjų ir mirusiųjų teritorijos,²² todėl kai kur, pavyzdžiui, Žemaitijoje, atsisveikinant su mirusiuoju, karstas su palaikais laidotuvių metu pirmiausiai buvo statomas prie jo.²³ Ši tradicija žinoma ir Lenkijoje: prie kapinių vartų kryžiaus padėjus karstą, laidotuvių dalyviai giedodami apeidavo aplink jį tris kartus. Kartais ant kapinių kryžiaus ar koplytėlės kabindavo vainikus – auką mirusiesiems. Pasak T. Severino (T. Seweryn), ši tradicija žinoma

¹⁵M. Brensztejn, ten pat, p. 3.

¹⁶Z. Gloger, *Encyklopedia staropolska illustrowana*, (1 leid. 1900–1903), 1958, t. 1, p. 307–308.

¹⁷Plačiau apie šventus medžius ir juose kabinamus kryžius, koplytėles žr.: B. Buračas, *Pagerbtieji medžiai (medžių kultas Lietuvoje)*, *Mūsų girios*, 1944, nr. 1/2, p. 78–83; V. Milius, *Kryžiai ir koplytėlės lietuvių liaudies papročiuose...*, p. 212.

¹⁸N. Marcinkevičienė, ten pat, nuotrauka p. 69.

¹⁹A. Motuzas, *Katalikų liaudies...*, p. 357, 360, 361.

²⁰V. Girininkienė, *Vilniaus kapinės kultūriniai ir istoriniai aspektai*, *Logos*, 2000, nr. 22, p. 126.

²¹Šie bruožai būdingi įvairių šalių kultūroms. Plačiau žr.: J. Balys, *Mirtis ir laidotuvės*, *Raštai*, t. 5, Vilnius, LLTI, 2005, p. 183, nr. 909–911; S. Sikora, *Cmentarz. Antropologia pamięci*, *PSL*, 1986, nr. 3/4, p. 57–68; *Latvių mitologija*, ten pat, p. 193.

²²Su kapinių vartais susijęs tikėjimas tiesiogiai rodo jų kaip ribos reikšmę – dar XX a. pabaigoje Lenkijos gyventojai tikėjo, kad mirusio žmogaus siela prie kapinių vartų atsiskiria nuo kūno (po mirties ji būna netoli kūno), nes karstas palengvėja. S. Sikora, ten pat, p. 57.

²³J. Kibort, *Gaš paskutinis*. Ostatnie chwile życia u Żmujdzinów, *Wista*, 1903, t. 17, p. 580.

Autorės nuotrauka

Pav. 2. Kryžių vietovė (Lazdijų rajonas, 2004 m.)

visoje Europoje ir siekia ikirikščioniškus laikus, kai mirusiajam buvo aukojamos kraujo aukos.²⁴ Lietuvoje buvus tokių paprotį liudija 1723 m. jėzuitų raštai, kuriuose minimas kasmetinis mirusiųjų paminėjimas aukojant vadinamąsias permaldavimo aukas: mirus tėvui buvo pjaunamas jautis, motinai – karvė, sūnui ar dukrai – veršis ar avis.²⁵ Šių apeigų liekanos išliko XIX–XX a., kai mirus žmogui ar per mirusiojo paminėjimus buvo pjaunamas gaidys.²⁶ Apie kapinių kryžius – aukojimo objekto – funkcijas iš dalies galima spręsti iš L. Kondratovičiaus (L. Kondratowicz) 1857 m. teksto, kur nurodoma, kad vienas Jiezno kapinių kryžius, pagal užrašą „paminklas, pastatytas už Adomo Valatkos sielą“ buvo „[...] apkabinėtas daugeliu blizgučių, skardelių, paveikslėlių ir statulėlių [...]“. Sutikau kitose Trakų pavieta vietovėse panašius kryžius, apkabinėtus paveikslėliais, statulėlėmis, stikliukais ir įvairių spalvų skardelėmis. Tokius pačius kryžius tenka gausiai rasti prie kelių Žemaitijoje.“²⁷ Kadangi nenurodyta papročio motyvacija ir tokių kryžių vieta kapinėse, galima tik spėti, kad aukomis ant bendro kapinių ar atskiro žmogaus kapo kryžiaus buvo prašoma globos ar dėkojama Dievui ir mirusiųjų bendruomenei.

Kapinių kryžiaus – bendro visų mirusiųjų atminties paminklo – funkciją rodo kai kurie žinomi įrašai ir papročiai. A. Jaroševičiaus pieštame kryžiuje (prie kapinių tvoros?) galima išskaityti „Sukalbek praeivi Amzina atilsi. M. O.“²⁸ arba įrašė V. Svirskio kryžiuje: „Poni Dievi dok dussiom amžina pakaju amen“ (Grinkiškio kapai, Kėdainių aps., 1893 m.).²⁹ Tai iliustruoja ir iki XX a. II p. buvęs paprotys Vėlinių, Kryžiaus dienu, kitų religinių, kalendorinių švenčių metu ar tik praeinant pro

²⁴T. Seweryn, ten pat, p. 33.

²⁵BRMSŠ, t. 4, Vilnius, 2005, p. 123.

²⁶J. Balys, *Mirtis ir laidotuvės...*, p. 159, nr. 593.

²⁷L. Kondratowicz, *Wycieczki po Litwie w promieniach od Wilna*, t. 1, Wilno, 1857, p. 171. Pastaba: bendri kapinių kryžiai Žemaitijoje dažnai buvo statomi pakelėse šalia kapinių, todėl autoriaus matyti paminklai galėjo būti kaimo kapelių kryžiai.

²⁸A. Jaroševičius, *Lietuvių kryžiai*, Vilnius, 1912, il. 68. Autorius nenurodo, ar tai kapinių kryžius, tačiau varteliai, tvora ir įrašo tekstas leidžia spėti, kad tai bendras kapinių paminklas.

²⁹Įrašas metrikoje, NČDM, A. Varno rinkinys, nr. 741, f. 1924 m.

kapines prie kapinių kryžiaus melstis už visus mirusius. Seni kaimo žmonės pasakoja, kad „[...] anksčiau kaimo gyventojai, praeidami pro kapines, prie kapinių kryžiaus priklaupdavo, pasimelsdavo už visus kapinėse palaidotus. [...] Kapinių kryžius buvo aukštas, iš toli matomas. Tai kapinių sargas“.³⁰ Ši kapinių kryžiaus – mirusiųjų sargo – funkcija gali būti susijusi su buvusiu papročiu prieš įkuriant kapines jose užkasti žmogaus atvaizdą. Apie tai J. Balys pateikia duomenis iš Molėtų: „senovėje, kuomet žmonės užvesdavę vietą kapams, prieš pašventinant juos pirmiau palaidodavę „balvoną“ – žmogų, padarytą iš medžio, tuomet pašventindavę ir laidodavę žmones“.³¹ Deja, tai vienintelis pavyzdys, todėl sunku pasakyti, ar šis paprotys buvo žinomas ir kitose Lietuvos vietovėse. Kita vertus, šios tradicijos atšvaitu galima laikyti tikėjimą, kad paskutinis palaidotas žmogus saugo kapines. Pateikėjų nurodoma: „Kai tik numirėlių nuveža į kapus, tai jis turi saugoti kapus iki kitą „naujoką“ atveš, kuriam jis perduos kapų saugojimą“ (Alvitas, Tverėčius).³² Tad įmanomas dviejų kapinių „sargų“ – paskutiniojo palaidoto ir religinio paminklo – funkcijų susiliejimas.

Analogiškai bažnyčios erdvei, kapinių centras taip pat išreiškia *sacrum* – čia statoma mažesnė ar didesnė koplyčia, nedidelė bažnyčia, kartais ir varpinė.³³ Tai išskirtinė vieta – čia laidojami dvasininkai, įžymūs kaimo ar parapijos žmonės, parapijos šventviečių statinių aukotojai ir pan. Kai kurie etnografiniai duomenys leidžia spręsti, kad kapinių centro koplytelė buvo mirusiojo kūno orientacijos ašis.³⁴ Kapinių centras labiau prižiūrimas, dažniau tvarkomas.³⁵

Skirtingą statusą turėjo kapinių ribos, kurioms priklausė *tvora*, *kampai* ir *teritorija už tvoros*. Lietuvoje, kaip ir daugelyje šalių, kapinių ribose, viename iš kampų ar už tvoros buvo laidojami krikščioniškojo mokymo požiūriu neteisingai mirę ar gyvenę žmonės: savižudžiai, smurtine mirtimi mirę ar gimdymo metu mirusios moterys, burtininkai, kito tikėjimo ar apskritai netikintys žmonės. Laidojimas kapinių kampuose ar už tvoros taip pat atspindi dviejų pasaulių sandūros simboliką, kai šventa erdvė – kapinių „vidus“ – yra tinkama vieta su Dievu gyvenusiems ir mirusiems tikintiesiems, o palaidoti ribose mirusieji priklausė jei ne pragarui, tai tarpiniam demonų pasauliui.³⁶

³⁰Pateikėja Monika Aleknavičienė-Pultinavičiūtė, g. 1925 m., Jiezno aps., Nibrių k. (Autorės užrašyta 2003 08 21).

³¹J. Balys, ten pat, p. 174, nr. 793.

³²Ten pat, p. 176, nr. 833, 834.

³³Pavyzdžiui, pasakojimas apie Akmens kaimo kapines (Varėnos r.): „[...] kapinės susikūrusios labai seniai. Po Žalgirio mūšio toje vietoje buvo sustojęs kunigaikštis Švedrys. Toje vietoje pastatė koplytelę, vėliau aplink ją pradėjo laidoti žmones iš Paakmenio, Akmens, Maskaukos ir Jukėnų kaimų. [...] Vidury kapinių stovi bažnyčia, kuri yra tris kartus perstatyta ir didinta. [...] Kapinėse taip pat yra ir varpinė, [...], turi tris varpus.“ Pateikėja – Česnulevičienė Marija, Tomo, g. 1907 m. Užrašė A. Blužius (LII ES, b. 426, p. 19).

³⁴Pateikėjų nurodoma: „Numirėlių duobėn deda kojom į bažnyčią, kad kai stos į teismą, būtų į Dievo sostą atsigręžęs“. J. Balys, ten pat, p. 176, nr. 823.

³⁵Pateikėja Monika Aleknavičienė-Pultinavičiūtė, Jiezno aps., Nibrių k. (autorės pokalbis 2003 08 21).

³⁶Galima pridurti, kad laidojimo ritualų, o tuo pačiu ir kapinių erdvės, svarbą rodo ir lingvistika: lietuvių kalbos žodžio „laidoti“ kilmė siejasi su „lydėti“ (*pa/lydėti*), kas yra ir apsauga (palydima, lydima į kitą pasaulį) ir kaip laidojimą žemėje („leisti, pakasti“). (E. Fraenkel, *Litauisches etymologisches Wörterbuch* – Heiderberg, Göttingen, 1962–1965, p. 351; *Lietuvių kalbos žodynas*, t. 7, Vilnius, 1966, p. 25). Šios reikšmės akivaizdžios ir slavų kalbose – rusų

Kapinėse statomi antkapiniai paminklai buvo atminties įprasminimas ir auka mirusiajam. Tačiau būta atvejų, kai paminklai buvo statomi ne ant konkretaus mirusiojo kapo, o kapinės pasirenkamos kaip aukojimo vieta. Antai apie 1910 m., kai, paplitus kryžiams, stogastulpiai jau nebebuvo statomi, užmušus rusų arkliavagi, keturi tokie paminklai ir du šv. Jonai, kaip atgailos auka, buvo pastatyti Šalinėnų kaimo kapinėse (Utenos aps., Daugailių v.).³⁷ Kapinių erdvė buvo pasirenkama ir prašymo aukoms – Žemaitijoje kapinėse buvo statomi kryžiai prašant, kad vaikai nemirtų.³⁸ Kryžiai kapinėse buvo statomi ir keršto tikslu: Viduklės apylinkės kaimo kapinėse kryžius buvo pastatytas tam, kad sulaužiusi žodį mergaitė susirgtų džiova, o Daugailiuose (Utenos aps.) tėvas pastatė stogastulpį, kad dukters skriaudėjas išprotėtų.³⁹ Keršto motyvacija nepriklauso krikščioniškai tradicijai, tačiau liaudies pamaldumo praktikose aptinkama įvairių blogio palinkėjimo apraiškų,⁴⁰ kurios gali būti iš ankstesnių laikų paveldėtos, įvairiose archajinėse kultūrose praktikuotos kraujo keršto tradicijos liekanos.

XIX a. pab.–XX a. pr. kai kuriose Lietuvos vietovėse ant kapų buvo dedamos ir maisto aukos – ant balto rankšluosčio buvo atnešamas maistas ir vandens indelis.⁴¹ Kauno miesto kapinėse 1930 m. ant kapų padedamų šv. Velykų simbolių – avinėlio (Kristaus Prisikėlimas) ir margučių – motyvaciją pateikia nuotraukų autorius B. Buračas: „[...] Dedama pagal vienu manymą, kad paukščiai palestų ir paskui linksmintų mirusį, pagal kitų, kad tai alkaniems pavargėliams, kurie prisisotinę sukaltėtų už mirusį poterius Kauno miesto kapinėse“ ir „[...] Mano, kad tai mirusiam malonu“.⁴² Kad tai senųjų aukų mirusiems apraiška, rodo 1723 m. jėzuitų šaltiniai, kur sakoma: „[...] daugelis žmonių į mirusiųjų kapus dėdavo gėrimo ir valgio sieloms pasistiprinti, kiti kiekvienais metais nešdavo maisto prie mirusiųjų kapų [...]“.⁴³ Analogiškas žinias pateikia ir jėzuitas S. Rostovskis (XVIII a.).⁴⁴

Kryžkelių paminklai. Kita svarbi ribinė erdvė – susijusi su *keliais*, ypač *kryžkelėmis*. Kelias, vartai, slenkstis, kryžkelė – tai riba tarp dviejų pasaulių, todėl jie susiję su grėsme. Kelio pavo-

„*хоронить*“ (laidoti) tos pačios kilmės kaip „*хронить*“ (saugoti), lenkų „*chowić*“ reiškia laidoti, slėpti, saugoti. (V. Vaitkevičiūtė, *Didysis lenkų-lietuvių kalbų žodynas. Wielki słownik polsko-litewski*, t. 1, Marijampolė, 2003, p. 91). Laidojimo bei saugos aspektą išreiškia ir I. Končiaus nuoroda, kad senose ir jau nebelaidojamose kapinaitėse kartas nuo karto „[...] pakasdavo ar kokį pavainikį, be krikšto mirusį ar šiaip tėvų be krikšto vaiką“ (I. Končius, ten pat, p. 108). Todėl šios sodžių kapinaitės nesunykdamo, o per Kryžiaus dienas už mirusiųjų sielas žmonės pasimelsdavo, uždegdavo žvakes. Taigi pats laidojimas, mirusiųjų paminėjimo apeigos ir maldos buvo ne tik atminties išlaikymo, bet ir nuo tam tikrų mirusiųjų nepageidaujamų veiksų, ypač „vaiduoklių“ ar demoniškų sielų apsisaugojimo ritualai.

³⁷A. Mažiulis, ten pat, p. 63.

³⁸Ten pat, p. 63.

³⁹Ten pat.

⁴⁰Plačiau apie keršto tikslu atliekamus maginius veiksmus: rugių „užlaužimus“, lėles, juodąsias mišias, žvakės laužimą, drobės prie altoriaus tiesimą, „uzvanijimą“ ir kt. žr.: N. Marcinkevičienė, Blogio linkėjimai pasitelkus Dievą: šaltiniai ir komentarai, *LK*, 2006, nr. 6, p. 82–87.

⁴¹B. Buračas, Mirusiųjų garbinimo papročiai Aukštaitijoje, *Ūkininko patarėjas*, 1937, nr. 44.

⁴²Iraši metrikose: NČDM, ng. 6039; ng. 6058.

⁴³BRMŠ, ten pat, p. 122.

⁴⁴A. Vyšniauskaitė, *Lietuviai IX–XIX a. vid. istoriniuose šaltiniuose*, Vilnius, 1994, p.113.

jingumą liudija gausi Lietuvos ir kitų šalių XIX–XX a. folkloro medžiaga: tikima, kad keliais naudojami ne tik žmonės, bet ir mirusiųjų vėlės, giltinė, ligas platinančios mitologinės būtybės.⁴⁵ Saulei nusileidus kaimo ir sodybų vartai užveriami ne tik praktinės, bet ir religinės apsaugos tikslais, o prie įvažiavimų į kaimą statyti religiniai paminklai buvo šventieji sargai. Šią funkciją iliustruoja ir epidemijų metu statyti aukšti šv. Benedikto kryžiai, nes tikėta, jog keliu slenkanti liga iš tolo matys šventos apsaugos ženklą ir neperžengs jo saugomos ribos. Dievo apsaugos tikslu aukštose vietose prie miestelių, kaimų buvo statomi ir paprasti lotyniškos formos kryžiai.⁴⁶ Kitas apsaugos nuo epidemijų būdas siekia senesnę nei krikščioniškoji tradicija: maro metais įvairiose Lietuvos vietovėse moterys per vieną dieną išmindavo linus, iš jų išausdavo rankšluosčius, kuriais užtiesdavo kaimo vartus, tada liga negalėdavo įeiti.⁴⁷

Ribų žymėjimą aiškiausiai rodo kryžiai, statyti kaimo laukus, ganyklas įrėminančiuose keliuose. Šie paminklai buvo aukos ir apsauginiai: statomi Dievo prašant derliaus gausos, globos nuo nepalankių oro sąlygų – liūčių, krušos, sausros – ir gyvulių kritimo,⁴⁸ duodant įžadą, Dievui atsidėkojant išvengus nelaimės, kaip antai žmogui išsigelbėjus nuo ganykloje jį užpuolusio jaučio⁴⁹ arba kelyje apvirtus vežimui ir niekam nenukentėjus.⁵⁰ Pastaruoju atveju paminklas buvo ne tik padėkos auka už „laimingą nelaimę“, bet ir pavojingo kelio ruožo žymuo. Pakelėse paminklai buvo statomi ir prašant palikuonių, o vietos parinkimą lėmė statytojo siekis praeivių maldomis sustiprinti prašymo galią, pavyzdžiui, pastatyta koplytelė, „kad praeivių maldos ar Dievo Motinos pasveikinimai padėtų išprašyti Dievo malonės“.⁵¹ Prašymui išsipildžius, toks paminklas įgydavo stebuklingo statusą ir tapdavo viso kaimo kulto objektu – prie jo aukodavo ko nors prašydami ar atsidėkodami, ypatingai pagerbdavo įvairių švenčių metu.

Pakelių paminklai buvo ir palaidojimų vietos ženklai. Čia laidojo tuos, kuriems buvo uždrausta šventa kapinių žemė: slapta naktimis pakelėse užkasdavo prieš laiką gimusius ir nesantuokinius kūdikius ir toje vietoje pastatydavo kryžių ar koplytelę arba tokios „bėdos“ buvo slepiamos po jau stovinčiais pakelių paminklais;⁵² laidojo smurtine mirtimi ar staiga kelyje mirusius,⁵³ kaip antai pakelėje buvo palaidota pono mirtinai

nuplakta baudžiauninko dukte, kurios atnimimui tėvas pastatė kryžių⁵⁴ ar pakelėje rastas sušalęs vyras, kurį kaimo gyventojai ten pat palaidojo ir pastatė kryžių;⁵⁵ amžinam poilsiui pakelėse atguldavo savižudžiai ir „svetmieji“ – nepažįstami, kaimo bendruomenei nepriklausantys žmonės.⁵⁶ Todėl tai buvo ne tik nelaimės vietos žymuo, mirusiojo atminties, jo sielos apsaugos, bet ir „bloga“ vietą pašventinantys paminklai. Pakelių kryžiai susiję ir su viešomis bausmėmis.⁵⁷ Apie tai galima spręsti iš seno pakelės kryžiaus netoli tvenkinio (Alytaus aps.), prie kurio buvo kariami baudžiauninkai.⁵⁸ Bausmės buvo vykdomos ir prie miestelių ribų augusių senų medžių (pvz., Seredžiuje).⁵⁹

Pavainikiai, savižudžiai, smurtine mirtimi mirę buvo laidojami ir kryžkelėse, pamiškėse. Žmonių nurodoma: „kai randi numirusį mergos vaiką, laidok kryžkelėj po kryžiumi, – kai tik rasa nuo kryžiaus nupuls ant kapo, tai vaikiukas bus pakrikštytas ir jo dvasia nesivaidens“ (Nočia), „[...] pakaruoklius negalima bet kur laidoti, – būtinai reikia laidoti kur sueina keturių laukų rubežius“ (Daugailiai).⁶⁰ Kryžkelės ypatingai susiję su įvairiais tikėjimais – tai dvasių buveinė, čia vaidenasi, bėgioja žiburiniai, žmonės persekioja visokios baidyklės, nekrikštytų vaikų vėlės, tai raganų, velnių ir vaiduoklių mėgstama vieta. Pavyzdžiui, tikėta, kad „moterys, kurios raganauja, šv. Jono naktį raitos atjoja prie kryžkelių ir pakerėjimu užsiima“⁶¹ arba „baidyklės seka žmones iki kryžkelės. Sako, kad šmėklos ir piktosios dvasios kryžkelės negali pereiti, todėl čia dingsta. Kryžkelėse ir kitose vietose, kur vaidenasi, stato medinius kryžius, kad saugotų keleivius nuo nelabų dvasių“.⁶² Prie kryžkelių ir pamiškių palaidojus be krikšto mirusius kūdikius, jų „[...] vėlės miglotais pavakariais išbėgdavę baltais marškiniais apsirengę ir vydavęsi praeivius, prašydami krikšto. Pastaciūs paminklą, nustodavo rodytis“.⁶³

Kryžkelės – „blogos“ vietos – samprata žinoma visose kultūrose. Šią jos savybę galima paaiškinti tuo, kad tai pagrindinių kelių sankryža ir galutinė tam tikros žmonių teritorijos riba, skirianti „savą pasaulį“ nuo „svetimo“ ir gyvųjų pasaulių nuo mirusiųjų⁶⁴ (kaimo kapinės dažnai būna už kryžkelės). Kryžkelėse buvo statomi šv. Benedikto kryžiai siekiant epidemijai „uždaryti

⁴⁵Daugiau duomenų apie tai žr.: R. Racėnaitė, *Žmogaus gyvenimo trukmės ir kokybės samprata lietuvių folklore*. Daktaro disertacija. Vytauto Didžiojo universitetas, Lietuvos istorijos institutas, Kaunas, 2005, p. 126–127; J. Balys, *Raštai*, t. 5, Vilnius, 2004, nr. 15, p. 124.

⁴⁶Pvz., kryžius ant kalvos prie Molėtų. II. žr.: B. Kviklys, *Lietuvos bažnyčios. Kaitiadorių vyskupija*, t. 6, 1987, p. 266.

⁴⁷B. Kerbelytė, ten pat, p. 74.

⁴⁸J. Grinius, ten pat, p. 9; A. Mažiulis, ten pat, p. 63; V. Milius, *Kodėl statyti...*, p. 23 ir kt.

⁴⁹I. Končius, ten pat, p. 103.

⁵⁰I. Končius, ten pat, p. 11, V. Milius, ten pat, p. 23.

⁵¹I. Končius, ten pat, p. 15.

⁵²Ten pat, p. 78, 99. Įrašas nuotraukos metrike: „Koplytelė prie kelio Jankūno Juozo statyta. Bučiūnų kaimo apylinkėje (netoli tos vietos buvo palaidotas nekrikštytas vaikas). Kauno aps., Vandžiogalos v. (NČDM, A. Varno rinkinys, nr. 707, f. 1924). Pateikėjų nurodoma: „Kryžius stovėjo kažkur prie dvaro netoli kelio. Pasak žmonių, jį pastatė, kai buvo palaidotas nekrikštytas dvaro ponios vaikas.“ Panevėžio r., Vadoklių vls., Alončių k. (LII ES, b. 1428, p. 3).

⁵³I. Končius, ten pat, p. 98; R. Giedrinė, *Senujų tikėjimų apraškos XX a. lietuvių laidojimo papročiuose, LTSR Aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija*, 1979, t. 16, p. 24.

⁵⁴P. Lazarevičius, *Pakelės kryžius, Paovasaris*, 1935, balandžio 1, nr. 6, p. 126–127.

⁵⁵Įrašas metrike: „1887 m. kryžius. Prie Naumiesčio–Kvėdaros vieškelio Šilių kaimo laukuose, Naumiesčio v., Tauragės aps. Šilių kaime buvus žydelio laikoma karčiama. Vienas kaimietis syki gerai įkaušęs žiemos metu sugriuvo, sušalo ir numirė. Toje vietoje kaimas pastatė kryžių.“ NČDM, A. Varno rinkinys, nr. 1737, f. 1928.

⁵⁶Vienas pavyzdžių – prie Veisiejų–Lazdijų kelio, netoli Kalvelių kaimo stovėjusio Jaunimo kryžiaus buvo palaidotas II pasaulinio karo metais ukrainiečio kareivio nušautas vokiečių tautybės berniukas. A. Jarmala, ten pat, p. 27. „Svetimo“ žmogaus palaidojimų pakelėje atvejai žinomi ir Baltarusijoje, pavyzdžiui, vienas pakelės kryžius vadinamas „starčik“, nes žymi rasto mirusio nepažįstamo senuko kapą. M. Романюк, ten pat, p. 169.

⁵⁷Ši kryžių paskirtis veikiausiai buvo perimta iš iki XVII a. buvusių viešų bausmių bažnyčios šventoriuje ir perkelta į dvarų bei kaimų teisinę sistemą. Prie švento objekto vykdoma bausmė buvo itin paveiki pamokomoji priemonė.

⁵⁸Įrašas nuotraukos metrike, NČDM, ng. 3588.

⁵⁹B. Buračas, *Pagerbtieji medžiai, Mūsų girios*, 1944, nr. 1/2, p. 78.

⁶⁰J. Balys, *Raštai*, t. 5..., p. 175, nr. 832, 831.

⁶¹Pateikėjas V. Riauba, g. 1908 m., Šinkūnų k., Molėtų r., *Kupole rožė...*, p. 202. B. Kerbelytė, ten pat, p. 202–203, 207.

⁶²B. Buračas, *Pasakojimai ir padavimai*, Vilnius, Mintis, 1996, p. 253.

⁶³I. Končius, ten pat, p. 11.

⁶⁴H. Biederman, *Naujasis simbolių žodynas*, Vilnius, 2002, p. 214.

vartus“ į visas keliavimo puses. Keliais ir pro kryžkeles kelia-vusieji žmonės prie palaidojimo kryžių sukalbėdavo „Amžina atilsis“, pagerbdami mirusįjį, palinkėdami jo sielai ramybės, nes tokių klajojančių vėlių ir jų buveinių buvo vengiami.

Pakelių, kryžkelių bei antkapiniai kapų kryžiai susiję ir su maginiais veiksmais. Antai, norėdamos susilaukti vaikų ar sergant šeimos nariui, Dzūkijos moterys slapta naktimis ant tokių kryžių ar medžių kabindavo juostas, mažas prijuostes,⁶⁵ o senesnės moterys patardavo rišti jų po 9, kad prašymo galia būtų stipresnė.⁶⁶ Tokių vietų pasirinkimas medicininei magijai taip pat rodo ribos simbolinę prasmę – čia įmanoma pereiti iš vienos būsenos į kitą, t. y. iš ligos į sveikatą. Tikėta, kad su paaukota prijuoste ar juosta šventam kryžiui (arba medžiui) paliekama ir liga, nevaisingumas. Šiam Dzūkijos papročiu gali būti artimi Rytų Aukštaitijoje statyti moterų kryžiai. Vienas toks medinis kryžius buvo pastatytas apie 1989 m. prie kelio į Bajoriškių kaimą (Tauragnų sen., Utenos r.) – šio kaimo moterys pačios iškasė duobę, paruošė betoną, o kryžių padariusiam meistriui nesakė statymo intencijos ir jokio įrašo paminkle neprašė.⁶⁷ Gali būti, kad tokie moterų kryžiai buvo auka už artimųjų gerovę, o kartu ir maldos objektai šeimos nario ligos ar nelaimės atveju. Liaudies medicinoje ligoms (priemėčiui) gydyti buvo naudojamos ir samanos nuo senų kryžių.⁶⁸ Ši su žmogaus sveikata susijusi aukojimo, ligos perdavimo tradicija susijusi ir su akmenimis – tikėta, kad norint išgydyti nuo drugio, reikia marškinius, kuriuos vilkėjo ligonis, padėti lauke ant akmens; kas juos pasiims, tas nusineš ir ligą.⁶⁹

Ankstesnių medžių ir akmenų kultų pėdsakai pastebimi ir su ribomis susijusiose tradicijose. Etnografinėje literatūroje nurodoma, kad kaimų, jų teritorijų ribas ir kapinių erdvę žymi medžiai, kartais ir akmenys. Šis ypatumas išliko iki mūsų dienų – dauguma senųjų kapinių „aptvertos“ senais medžiais, prie įvažiavimų ir kaimų auga ir dideli medžiai, savų laukų ribos nusakymui žmonės naudoja ne tik kryžių, bet ir medžių augimo vietas.⁷⁰ Tenka pastebėti, kad religinėje simbolikoje gyvas medis ir „sausas medis“ – medinis stulpas ar kryžius – išreiškia tas pačias reikšmes, todėl ir archajinio aukojimo prašant ar atsidėkojant Dievui, šventiesiems globėjams bei mirusiesiems perkėlimas į krikščioniškų paminklų kultą yra natūralus reiški-nys. Krikščionybėje pasikeitė „adresatas“ (kreipiamasi į Kristų, Dievo Motiną, šventuosius) ir kai kurių aukų forma – be senųjų

„buitinių“ aukų (maisto, tekstilės ar smulkių monetų),⁷¹ aukojami ir rožiniai, veidrodėliai,⁷² šventieji paveikslėliai.

Be šventųjų akmenų, buvusių miškuose ir laukuose, žinomi ir pakelių, kryžkelių akmenys. Pasak B. Buračo, seniau tokie akmenys turėjo vardus ir įrežtus ženklus, o prašydami laimingos kelionės, žmonės jiems aukodavo, kūrėdavo ugnį, merginos dėdavo vainikus, juostas bei prijuostes.⁷³ Tai liudija ir Gervėčių senieji žmonės, tikėdami, kad prie kelių kaimo ribose esantys akmenys yra šventi ir, „[...] norint, kad kelionė būtų gera, ji reikėdavo labai pagerbt – reikia pabučiuoti“.⁷⁴ Tokie tikėjimai ir apeigos gali būti susiję su rašytiniuose šaltiniuose minimu Kelio dievu (M. Strijkovskis, M. Pretorius ir kt.), kuriems aukodavo baltas vištas, maldaudami lydėti žmogų, kad sektųsi kelionė. T. Narbuto teigimu, „Kelio dievui buvo skirtas užkeiktas akmuo, niekas ant tų akmenų nesisėdavo, nesukalbėjęs tam tikros mal-dos“.⁷⁵ Akmenys buvo svarbūs ir medicininėje magijoje – prie jų, kaip ir prie kryžių, aukodavo prašydami sveikatos, į akmenį trindavo skaudamas vietas, akmens duobutėse buvusiu lietaus vandeniu gydė įvairias ligas ir pan.⁷⁶ Taigi senieji medžių ir akmenų kultai be pėdsako neišnyko, tik, G. Beresnevičiaus žodžiais tariant, „arba pasislinko į periferiją – sakmes ar priva-čius burtus, magines apeigas, arba susiliejo su krikščioniškais dalykais“.⁷⁷

Turint omeny kelio pavojingumą dėl natūralių gamtinių kliūčių ir plėšikavimo, mirtys pakelėse visais laikais nebuvo retenybė. Išgalint krikščionybei ir bažnyčiai nustačius „normalią“, „teisingą“ mirtį, buvęs tradicinis laidojimas mirties vietoje tapo „blogas“, „neteisingas“, todėl pakelėse, palaukėse, pamiškėse ar kryžkelėse buvo laidojami tie, kuriems uždrausta šventinta kapinių erdvė. Panašiai atsitiko ir su senosiomis kaimų kapinaitėmis – maždaug nuo XIX a. pradėjus steigti parapijos kapines, senieji kaimo kapeliai taip pat tapo pavainikių ir nesava mirtimi mirusiųjų laidojimo vieta. Nors šios kapinaitės buvo šventinamos ir paženklintos vienu ar trimis kryžiais (šis variantas sutinkamas „maro kapeliuose“), tradicinė laidojimo vieta vis tiek bažnyčios nebuvo toleruojama.⁷⁸

Apibendrinant apžvelgtą išsamaus tyrinėjimo reikalaujančią temą, galima teigti, kad:

1. Kryžiai ir kiti religiniai paminklai žymėjo „savos“ teritorijos – parapijos, kaimo, sodybos – centrus, kapines bei jų teritoriją ir išreiškė šventos (pašventintos) erdvės statusą. Statomi kryžkelėse, pakelėse, pamiškėse, paupiuose nurodė

⁶⁵A. Kargaudienė, *Lietuvių tautodailės ir etnokultūros metmenys*, Kaunas, 1997, p. 32; *Juostos*, LTSR Dailės muziejaus katalogas, sud. A. Mikėnaitė, Vilnius, 1967, p. 5; Aiškinama: „[Ant kryžiaus] kap žmogus serga, aukoja prijuostes, kad pasveikt. Cik-tai kap niekas nemato. [...] Nu tai sukalbėc reikia poterius, kad pasveiktai, kad padėt. Ir va šit bet jau reikia daryc tep, kad jau niekas nemacyc.“ Varėnos r., Marcinkonių aps., Zervynų k., pateikėja Milienė-Miliūtė Marija, g. 1932 m. (R. Balkutės archyvas, 1999 m.); „[...] sakė ten ty kap mirė vyrai labai, tai tadu jos [moterys] cia visos jau tuos kvartukaicius rišo. [...]riša, kad nere-gėt niekas.[...] kryžiai švencyci, visa, an kryžių riša.“ Varėnos r., Marcinkonių aps., Zervynų k., pateikėja Danilienė-Tamulaitytė Julė, gim. 1919 m. (R. Balkutės archyvas, 1999 m.).

⁶⁶J. Savickienė, A. Kargaudienė, Kaišytinės prijuostės iš kapsių ir zanavykių skryninių, *LK*, 1994, nr. 4, p. 37.

⁶⁷Pateikėjas kryždirbys Pranas Kaziušas, gyv. Šilinių k., Aleliū-nų sen., Utenos r. (autorės pokalbis, 2008-04-14).

⁶⁸E. Dulaitė-Glemžienė, *Kupiškėnų senovė*, Vilnius, 1958, p. 414.

⁶⁹J. Baldžius, *Rinktiniai raštai: etnologijos ir tautosakos baruose*, Vil-nius, LLTI, 2005, p. 446

⁷⁰J. Kišonaitė, ten pat, p. 37; A. Jarmala, ten pat, p. 29 ir kt.

⁷¹Plačiau apie senosios religijos aukų tikslą ir formas žr.: E. Usa-čiovaitė, Baltiškas aukojimas, *Nuo kulto iki simbolio*, ser. „Senovės baltų kultūra“, Vilnius, 2002, p. 59-60, 72-74 ir kt.

⁷²Veidrodėlių dėjimas į koplytėles nėra susijęs su estetinė prie-žastimi, t. y. „dėl grožio“, nes kiekvienas elementas turi moty-vaciją. R. Balkutės nuomone, veidrodėlis buvo auka, prašant pag-elbėti sergant akių ligomis (R. Balkutė, *Namų daiktai ir aplinka liaudies gydymojoje praktikoje*, Mokslinės konferencijos „Žmogus ir gyvenamoji aplinka“ pranešimas, Vilnius, LLKC, 2006 balan-džio 20–21 d.).

⁷³B. Buračas, *Kryžkelių kryžių...*, p. 3.

⁷⁴*Gervėčiai*, Vilnius, 1989, p. 367.

⁷⁵R. Balsys, *Lietuvių ir prūsų dievai, deivės, doasios: nuo apeigos iki prietaro*, Klaipėda, 2006, p. 247.

⁷⁶B. Kerbelytė, *Lietuvių...*, p. 316; R. Balkutė, Žemaičių Kalvari-jos atlidai, *LK*, 2002, nr. 4, p. 43–44 ir kt.

⁷⁷G. Beresnevičius, Kosmosas ir šventvietės lietuvių ir prūsų reli-gijose, *Darbai ir dienos*, 1998, nr. 6, Kaunas, VDU, p. 22.

⁷⁸I. Končius, ten pat, p. 11; J. Kišonaitė, ten pat, p. 30, 31.

žmogui pavojingas vietas. Funkcijos aspektu tokie paminklai buvo ne tik religijos ženklai, bet ir riboženkliai, padėkos bei prašymo aukos. Ribų ir kapinių paminklai susiję ir su liaudies maginėmis apeigomis, įvairiais tikėjimais.

2. Aukojimo apeigos prie paminklų šventose vietose miškuose, laukuose, prie stebuklingų upelių bei kapinėse, pakelėse ir kryžkelėse įprasmino įvairialypius žmogaus santykius su Dievu, mirusiųjų bendruomene, pavojingų dvasių pasauliu.

3. Krikščioniški paminklai statyti tose pačiose vietose, kuriose buvo statomi religiniai paminklai ikikrikščioniškais laikais. Analogiškos krikščioniškų ir ikikrikščioniškų religinių paminklų funkcijos: jie žymi ribas, atlieka tarpininko tarp Die-

vo, mirusiųjų ir žmogaus vaidmenį, yra kulto objektai. Taigi krikščioniškieji paminklai perėmė senesnės religijos paminklų bruožus.

Sutrumpinimai:

LII ES – Lietuvos istorijos institutas, Etnologijos skyrius;

LK – *Liaudies kultūra*;

NČDM – Nacionalinis M. K. Čiurlionio dailės muziejus;

PSL – *Polska sztuka ludowa*;

MG – Mokslas ir gyvenimas;

ME – Mitologijos enciklopedija;

BRMS – Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai.

Nemuno kilpų regioninio parko Birštono krašto tradicinė kaimo architektūra

Dr. Rasa Bertašiūtė,

Kauno technologijos universitetas,

Architektūros ir statybos institutas

Lietuva nuo seniausių laikų yra medinės architektūros šalis. Dideli medienos ištekliai ir senos statybos tradicijos lėmė tai, kad iki XX a. vidurio dauguma kaimo ir dalis miesto statinių buvo mediniai. Statybos tradicijoje užsifiksavo visa, kas geriausia per šimtmečius sukurta, atrinkta, išbandyta, patikrinta ir pritaikyta konkrečioje gyvenamoje aplinkoje. Tačiau šiandien, sparčiai kintant ūkininkavimo ir gyvenamosios būdai, sodyba pritaikoma naujiems poreikiams, tad jai neišvengiamai išskyla grėsmė prarasti savitumą, tapti neįdomiu, nuobodžiu, beveidžiu, standartiniu būstu. Tradicijų pažinimas ir puoselėjimas – tai savasties išsaugojimo garantas, tai drąsus iššūkis šiuolaikiniam kūrybingam žmogui.

Siuo straipsniu siūloma trumpai susipažinti su Birštono krašto tradicinės architektūros raida, savitumais ir visa tai kūrybiškai pritaikyti savo aplinkoje.

Kaimai. Nepakartojamu kraštovaizdžiu išsiskiriantis Nemuno kilpų regioninis parkas kartu su Birštono savivaldybe patenka į teritoriją, priskiriamą panemunių dzūkams. Kairioji Nemuno pusė priklauso vadinamajai dzūkų Užnemunei, kuri kartu su Suvalkija XVIII a. pabaigoje buvo atskirta nuo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir prijungta prie Prūsijos, vėliau (nuo 1807 m.) tapo pavaldi Lenkijos administracijai. 1808 m. įsigaliojus Napoleono civiliniam kodeksui, joje panaikinta baudžiava – tai paskatino kaimų skirstymąsi į vienkiemius. Dešinėje Nemuno pusėje esantys kaimai buvo tvarkomi pagal Lietuvos (po paskutiniojo LDK padalinimo atitekusios Rusijai) įstatymus.

Iki XIX a. vidurio šioje teritorijoje vyravo vidutinio dydžio (10–30 sodybų) gatviniai režiniai kaimai. Dauguma jų buvo įsikūrę po XVI a. Valakų reformos, kuri iš esmės pakeitė Lietuvos žemėvaldą ir nustatė griežtą kaimaviečių bei sodybų išdėstymą. Jos metu žemė buvo permatuota, suskirstyta ir išdalinta režiais, o sodybos sukeltos į kompaktiškos ir taisyklingos formos kaimavietes. Kaimai sustatyti kiek pakilesnėse vietose (dažnai lygiagrečiai Nemuno vagai), gausiai apželdinti lapuočiais medžiais (liepomis, beržais, klevais), aptverti tvoromis. Kiekvienas kaimas turėjo po tris laukus, o kiekvienas valstietis – po režį kiekviename lauke. So-

dybų sklypai, kaip ir režiai, buvo ilgi ir siauri, visų kiemų pirkios išrikuotos palei kelią, šalia jų sustatyti svirnai, atokiau – ūkiniai trobesiai. Prie didesnių kaimų, dažniausiai už kaimo ant kalnelio, buvo įrengtos kaimo kapinaitės, aptvertos akmenine ar medine tvora. Nors ir gerokai praretinti, nemažai gatvinio kaimo bruožų tebėra išlaikę Siponių ir Jatkonių kaimai.

XIX a. antroje pusėje, skirstantis į vienkiemius, kaimų vaizdas pasikeitė. Užnemunėje buvo formuojami vienkieminiai linijiniai kaimai: dalis sodybų palikta vietoje, kitos – iškeltos į lygiagrečiai senajai gatvei suformuotas linijas. Senoji, išretintoji kaimavietė sudarė vieną liniją, o iškeltos sodybos, eilės tvarka sustatytos prie kito lygiagretaus kelio, sudarė antrą, kartais ir trečią liniją. Panašiai išsidėstęs Naravų kaimas. Linijinių kaimų sodybos panašios į vienkiemius: visa žemė „vienam daikte“ aplink sodybą, kiemai erdvūs, dažniausiai stačiakampio plano.

Gatvinio Škėvonių kaimo sodyba

